

طبقه‌بندی منابع فقهی مذهب حنفی

بر اساس مرجعیت و اعتماد در مذهب

«السير الكبير» محمد شيباني (متوفای ۱۸۹ هـ)	«السير الصغير» محمد شيباني (متوفای ۱۸۹ هـ)	«الجامع الكبير» محمد شيباني (متوفای ۱۸۹ هـ)	«الجامع الصغير» محمد شيباني (متوفای ۱۸۹ هـ)	«المبسوط» یا «الأصل» محمد شيباني (متوفای ۱۸۹ هـ)	ظاهر الرواية	
«الخراج» ابو يوسف (متوفای ۱۸۲ هـ)	«العالم والمتعلم» ابومقاتل سمرقندی (متوفای ۲۰۸ هـ)	«عيون المسائل» ابو الليث سمرقندی (متوفای ۳۷۵ هـ)	درباره کتاب‌های «نوادر» به یادداشت‌های ۱ الی ۳ در صفحه بعدی مراجعه کنید.		نوادر	
«تحفة الفقهاء» علاء الدين سمرقندی (متوفای ۵۳۹ هـ)	«المنظومة في الخلافيات» ابو حفص عمر نسفی (متوفای ۵۳۷ هـ)	«مختصر القدوري» احمد قدوری بغدادی (متوفای ۴۲۸ هـ)	«مختصر الكرخي» ابو الحسين کرخی (متوفای ۳۴۰ هـ)	«الكافي» «حاكم شهيد» مروزی بلخی (متوفای ۳۳۴ هـ)	«مختصر الطحاوی» ابوجعفر طحاوی (متوفای ۳۲۱ هـ)	متون (کتاب‌هایی که نکات مورد اتفاق را از «ظاهر الرواية» و «النوادر» جمع‌آوری و تألیف کرده اند)
«ملتقى الأبحر» ابراهيم حلبی (متوفای ۹۵۶ هـ)	«النقاية» (مختصر الوقاية الرواية في مسائل الهداية) عبيدالله محبوبی بخاری (متوفای ۷۴۷ هـ)	«كنز الدقائق» ابو البركات نسفی (متوفای ۷۱۰ هـ)	«بداية المبتدئ» برهان الدين مرغینانی (متوفای ۵۹۳ هـ)	«المنهاج في الفقه» ابوحفص عمر عقيلي بخاری (متوفای ۵۷۶ هـ)	شروح اولیه (شروح بر ظاهر الرواية و شروح بر متون)	
«المبسوط» (شرح الكافي حاكم شهيد) شمس الأئمة سرخسی (۴۸۳ هـ)	«شرح الجامع الصغير» فخر الإسلام بزذوی (متوفای ۴۸۲ هـ)	«شرح المبسوط للشيباني» (نسخه خطی) شمس الأئمة حلوانی (۴۵۶ هـ)	«شرح مختصر الكرخي» احمد قدوری بغدادی (متوفای ۴۲۸ هـ)	«شرح مختصر الطحاوی» ابوبکر رازی جصاص (متوفای ۳۷۰ هـ)	واقعات و فتاوی	
«الوافي» (شرح كنز الدقائق) ابو البركات نسفی (۷۱۰ هـ)	«الهداية» (شرح بداية المبتدئ) برهان الدين مرغینانی (۵۹۳ هـ)	«بدائع الصنائع في ترتيب الشرائع» (شرح تحفة الفقهاء) علاء‌الدين كاسانی (متوفای ۵۸۷ هـ)	«مختلف الرواية» (شرح منظومة الخلافيات) العلاء اسمندی سمرقندی (۵۵۲ هـ)	«حصر المسائل وقصر الدلائل» (شرح منظومة الخلافيات) ابوحفص عمر نسفی (۵۳۷ هـ)	شروح ثانوی و حواشی (شرح بر متن، شرح بر شرح، و حاشیه بر شرح)	
«الفتاوى السراجية» سراج الدين علی أوشی فرغانی (متوفای ۵۶۹ هـ)	«الحاوي في الفتاوى» (نسخه خطی) حصیری بخاری (حوالی ۵۵۰ هـ)	«فتاوى شيخ الإسلام عطاء بن حمزة سعدي» تألیف ابوحفص عمر نسفی (۵۳۷ هـ)	«الأجناس» ابو العباس ناطق طبری (متوفای ۴۴۶ هـ)	«فتاوى النوازل» ابو الليث سمرقندی (متوفای ۳۷۵ هـ)	«الدر المختار» (شرح بر «تنوير الأبصار» تمرثاشی) علاء‌الدين حصکفی دمشقی (۱۰۸۸ هـ)	
«فصول العمادي» (نسخه خطی) ابو الفتح مرغینانی (حوالی ۶۷۰ هـ)	«المحيط البرهاني» محمود بن احمد بن مازة آل برهان (متوفای ۶۱۶ هـ)	«فتاوى قاضي خان» حسن اوزجندی فرغانی (متوفای ۵۹۲ هـ)	«المحيط الرضوي» رضی الدين محمد سرخسی (متوفای ۵۷۱ هـ)	«تبيين الحقائق شرح كنز الدقائق» عثمان بن علی زبلی مصری (متوفای ۷۴۳ هـ)		
«درر الحکام شرح غرر الأحكام» ملا خسرو روی (متوفای ۸۸۵ هـ)	«فتح القدير للعاجز الفقير» (شرح الهداية) الکمال ابن الهمام (متوفای ۸۶۱ هـ)	«العناية شرح الهداية» اکمل الدين بابرقي روی (متوفای ۷۸۶ هـ)	«الكفاية في شرح الهداية» جلال الدين کرلانی خوارزمی (متوفای ۷۶۷ هـ)	«البحر الرائق شرح كنز الدقائق» ابن نجيم مصری (متوفای ۹۷۰ هـ)		
«فتاوى عالمگیری» ملا نظام برهان‌پوری و دیگران (تألیف در سال ۱۰۸۲ هـ)	«مجمع الأنهر شرح ملتقى الأبحر» عبد الرحمن شیبخی‌زاده افندی (متوفای ۱۰۷۸ هـ)	«مراقي الفلاح شرح نور الإيضاح» حسن شرنبلالی مصری (متوفای ۱۰۶۹ هـ)	«فتح باب العناية» (شرح النقاية) ملا علی قاری هروی (متوفای ۱۰۱۴ هـ)	«رد المختار» (حاشیه بر «الدر المختار» حصکفی) ابن عابدين دمشقی (متوفای ۱۲۵۲ هـ)		
«درر الحکام شرح مجلة الأحكام» علی حیدر افندی (متوفای ۱۳۵۳ هـ)	«اللباب في شرح الكتاب» (شرح مختصر قدوری) عبد الغنی میدانی (متوفای ۱۲۹۸ هـ)	«الدر المختار» (شرح بر «تنوير الأبصار» تمرثاشی) علاء‌الدين حصکفی دمشقی (۱۰۸۸ هـ)	«الدر المختار» (شرح بر «تنوير الأبصار» تمرثاشی) علاء‌الدين حصکفی دمشقی (۱۰۸۸ هـ)			

یادداشت

- (۱) کتاب‌های دیگر امام محمد شبیانی (چون الزيادات، الجرجانیات، الکیسانیات، الهارونیات، و الرقیات) از زمرة «نوادیر» محسوب می‌شوند. همه این کتاب‌ها امروز بدسترس نیستند. با آنکه بعضی‌ها کتاب «الزیادات» را شامل ظاهر الروایة می‌دانند، اما چونکه نسخه کامل «الزیادات» موجود نیست، آنرا در جدول بالا در میان ظاهر الروایة نگنجانیده ایم. همچنان، هیچ نسخه‌ای از کتاب «الأمالی» امام ابویوسف و کتاب «المجرد» امام حسن بن زیاد لؤلؤیی (۲۰۴ هـ) امروز وجود ندارد.
- (۲) جز اینکه اگر آرای امام زفر و امام حسن بن زیاد در کتاب‌های ظاهر الروایة درج گشته باشند، متباقی کتاب‌های «نوادیر» بخاطر اینکه روایات شان به درجه تواتر نمی‌رسند در درجه پائین‌تر از ظاهر الروایة طبقه‌بندی می‌گردند. کتاب‌های ظاهر الروایة توسط شاگردان متعدد امام شبیانی نقل و روایت شده‌اند، و چنین تواتر هرگز شکی را در روایت و گزارش‌دهی سخنان امام شبیانی باقی نمی‌گذارد، اما کتاب‌های نوادر این معیار تواتر را برآورده نمی‌سازند. به همین خاطر، نوادری که در «عیون المسائل» امام سمرقندی درج‌اند، نسبت به ظاهر الروایة کمتر معتبر دانسته می‌شوند.
- (۳) دیگر شاگردان امام ابوحنیفه (چون امام زفر، حسن بن زیاد، حماد بن ابوحنیفه، ابومقاتل سمرقندی و ابومطیع الحکم بلخی) و شاگردان ابویوسف و شبیانی (چون محمد بن سماعه، ابوحفص کبیر بخاری، نصیر بن یحیی بلخی، محمد بن مقاتل، ابوسلیمان جوزجانی، و دیگران) - با آنکه بعضی از ایشان کتاب‌های منسجم و تألیف‌شده نداشتند - آراء و نظریات شان در کتاب‌هایی بنام «النوادیر» نقل شده‌اند. امروز تعداد زیادی ازین نوادر، مانند نوادر ابن سماعه (متوفای ۲۳۳ هـ)، نوادر هشام رازی (متوفای ۲۰۱ هـ)، نوادر ابن رستم مروزی (متوفای ۲۱۱ هـ)، نوادر ابن شجاع ثلجی بغدادی (متوفای ۲۶۶ هـ) و غیره بدسترس نیستند. اما بخش‌هایی ازین نوادر در کتاب‌های دیگری بنام «واقعات» نقل و محفوظ مانده‌اند. به ویژه، امام ابو اللیث سمرقندی بخش‌هایی ازین نوادر را در کتاب «عیون المسائل» خویش جمع‌آوری کرده است. به استثنای عیون المسائل، سایر کتاب‌های واقعات برعلاوه محتویات نوادر گذشته، فتاوای جدید خویش را یا فتاوای مجتهدین بعدی را نیز شامل آن ساخته‌اند. ازین رو، این کتاب‌های واقعات را در جمله نوادر نه، بلکه هم‌سوی کتب فتاوی طبقه‌بندی می‌کنند.
- (۴) در جدول بالا، تنها آن آثاری درج گردیده‌اند که امروز قابل دسترس می‌باشند. کتاب‌هایی که هیچ نسخه خطی از آن‌ها بدسترس نمی‌باشد (یا اطلاع از موجودیت نسخه‌های خطی شان فعلاً فراهم نیست)، در جدول گنجانیده نشده‌اند: مثلاً فتاوای ابوعلی نسفی، فتاوای شیخ الإسلام خواهرزاده، فتاوای شمس الأئمه حلوانی، و ده‌ها کتاب‌های نوادر و واقعات و فتاوی که در گذشته‌ها از آن‌ها یادآوری شده اما امروز بدسترس نیستند.
- (۵) از میان کتاب‌هایی که تا فعلاً به چاپ رسیده‌اند یا نسخه‌های خطی آن‌ها قابل دسترس می‌باشند، تنها آن‌هایی که توجه و اعتماد دیگر فقهاء را جلب کرده و به حد شهرت رسیده، در جدول بالا درج ساخته شده‌اند. بدین ترتیب، به ده‌ها شرح «الهدایة» و «کنز الدقائق»، با آنکه هم نسخه‌های خطی شان و هم نسخه‌های چاپی شان امروز قابل دسترس‌اند، ولی چون به حد شهرت نرسیده‌اند (مانند «غایة البیان» در شرح الهدایة از امیر اتقانی فارابی، متوفای ۷۵۸ هـ)، یا چون صریحاً غیرمُعتمد خوانده شده‌اند (مانند «رمز الحقائق فی شرح کنز الدقائق» از بدرالدین عینی)، از جدول بازمانده‌اند.
- (۶) آن‌هایی که کمتر به ایشان رجوع شده یا یادآوری شده، یا آن‌هایی که تنها و تنها دربرگیرنده فتاوای شخص نویسنده بوده حال آنکه نویسنده بحیث «مجتهد» شناخته نشده (مانند «فتاوی الولوالجیة» و «فتاوی الظهیریة»)، یا آن‌هایی که عمدتاً کتاب‌های فتاوی گذشته را باهم یکجا نموده بازنویسی کرده و از خود چندان معلومات تازه‌ای نیفزوده‌اند (مانند «فتاوی التاتارخانیة»)، در جدول گنجانیده نشده‌اند.
- (۷) کتاب «مختلف الروایة» را عبدالرحمن مبارک الفرّج در سال ۱۴۲۲ هـ به نام امام ابو اللیث سمرقندی به نشر رسانیده، و علاءالدین عبدالحمید اسمندی سمرقندی را راوی و جمع‌آوری کننده این کتاب خوانده است. درحالی‌که پیش از وی، دکتر عیسی ذکی عیسی در تحقیق دکتری خویش (۱۴۰۵ هـ) دانشگاه اسلامی مدینه منوره) نشان داده بود که مؤلف این کتاب علاءالدین اسمندی است. در اکثریت نسخه‌های خطی، کاتبان به صراحت این اثر را «شرح منظومة الخلاف» عنوان کرده‌اند. در بعضی از نسخه‌ها، در آغاز هر باب یا مسئله، اول بیت منظومة و سپس متن یا شرح آن نگاشته شده است.

دکتور محمد عمر جویا

ثور ۱۴۰۱ هـ ش، می ۲۰۲۲ م.

معلومات نشر و پیوند مجازی کتاب‌های شروح، واقعات و فتاوی:

«شرح مختصر الطحاوی»، ابوبکر رازی جصاص: <https://al-maktaba.org/book/33132>

«شرح مختصر الکرخی»، احمد قدوری: به تصحیح عبدالله نذیر احمد عبدالرحمن، دار أسفار، کویت: ۲۰۲۱ م.

«شرح المبسوط»، شمس الأئمه حلوانی: نسخه خطی کامل: https://archive.org/details/1pdf_20200921

«شرح الجامع الصغیر»، فخر الإسلام ابو العسر بزدوی:

• آغاز کتاب (کتاب الصلوة): نسخه خطی کامل: https://archive.org/details/RM_0753FeyzullahEf

• از کتاب الزکوة الی آخر کتاب: تصحیح و نشر گردیده: https://archive.org/details/sajid2526_gmail

«المبسوط»، شمس الأئمه سرخسی: <https://al-maktaba.org/book/33240>

«حصر المسائل وقصر الدلائل»، ابو حفص عمر نسفی: <https://archive.org/details/hasr-al-masail-nasafi/>

«مختلف الروایة»، العلاء عبدالحمید اسمندی سمرقندی: <https://archive.org/details/mkhtlfrwyh>

«المنهاج فی الفقه»، ابو حفص عمر عقیلی بخاری: https://archive.org/details/20220512_20220512_1759

«بدائع الصنائع فی ترتیب الشرائع»، علاء الدین کاسانی: <https://al-maktaba.org/book/8183>

«الهدایة»، برهان الدین مرغینانی:

• متن عربی: <https://al-maktaba.org/book/11820>

• ترجمه فارسی کامل: http://bayyinat.org/?page_id=906

«الوافی»، ابو البرکات نسفی: به تصحیح محمد نزار تمیم، دار الرسالة العالمية، بیروت: ۲۰۲۰ م.

«عیون المسائل»، ابو اللیث سمرقندی: <https://al-maktaba.org/book/33100>

«فتاوی النوازل»، ابو اللیث سمرقندی: <https://archive.org/details/FatawaAl-nawazil>

«الأجناس»، ابو العباس ناطقی رازی: https://archive.org/details/2-1_20201016

«فتاوی شیخ الإسلام عطاء بن حمزة سغدی»، تألیف ابو حفص عمر نسفی: https://archive.org/details/fatawa_al-sughdi_al-nasafi

[sughdi_al-nasafi](https://archive.org/details/fatawa_al-sughdi_al-nasafi)

«الحاوی فی الفتاوی»، ابو المحامد حصیری بخاری: ketabpedia.com

«التفاوی السراجیة»، سراج الدین علی اوشی فرغانی: <https://archive.org/details/Al-fatawaAl-sirajiyya>

«المحیط الرضوی»، رضی الدین سرخسی: تصحیح عبد الحفیظ محمد علی بیضون، دار الکتب العلمیة، بیروت: ۲۰۲۱ م.

«فتاوی قاضی خان»، حسن اوزجندی فرغانی: https://archive.org/details/01_20200513_20200513

«المحیط البرهانی»، محمود بن احمد بن مازة: <https://al-maktaba.org/book/10875>

«فصول العمادی»، ابو الفتح مرغینانی: نسخه‌های متعدد آن در پایگاه‌های alukah.net، ketabpedia.com و quranicthought.com

موجود است.